

जे जे म्हणून बाळूकाकांच्या बदल आठवतं आहे ते इथे लिहायचं ठरवलं आहे. प्रथम आठवतो आहे तो आमच्या वाळकेश्वरच्या घरी त्यांचा बी.ए. च्या परिक्षेसाठी जमिनिवर जेठा मारून पान जमवत चाललेला अभ्यास. एवढा प्रौढ आणि दणकट विद्यार्थी मी माझ्या बालवयात त्यापुर्वी पाहिला नव्हता. मिरासदारांच्या “व्यंकूची शिकवणी” वर कुणी चित्रपट केला असता तर ‘व्यंकू’ अभिनित करायला बाळूकाकांइतके समर्थ पात्र त्याला दुसरे सापडले नसते. त्यांना बऱ्याच वेळा ही परिक्षा द्यावी लागली होती. आमची आई म्हणायची, “ बाळूला पुष्कळ ज्ञान आहे. एखाद्या प्रोफेसराला शिकवेल. पण कुणाला न कळणाऱ्या गोल अक्षरात लिहितो आणि नापास होतो. ” बाळूकाकांच्या रांगड्या, अबोल स्वभावाची ख्याती असली तरी माझ्या मनावर कोरली गेलेली त्यांची प्रतिमा ही एका आत्ममग्न मैफलबाज व्यक्तिमत्त्वाची आहे. तसे काही कारण नसता ही त्यांचे सदैव तांबारलेले डोळे या व्यक्तिमत्त्वाला पूरकच ठरायचे.

गिरिया-ए-शब से सुख हैं आंखें

हम बलानोश को शराब कहाँ

त्यांची गप्पांची मैफल तसा समानधर्म असला तरच जमून यायची. अशी एखादीच व्यक्ति त्यांना पुरेशी होई. माझा मोठा भाऊ मनोहर बरोबर जमलेल्या त्यांच्या कैक मैफलीचा माझ्या त्या बालवयात मी साक्षीदार असे. मैफलीचा विषय सहसा शेक्सपीयर. मनोहरला ते शेक्सपीयरच्या नाटकातले उतारे च्या उतारे पाठ म्हणून दाखवत व त्या वाक्यांची फोड करून त्याची देशी मांडणी करित. मग मनोहरचा चेहरा ते वाक्य समजल्यासारखा होई.

आमच्या घरी तेंव्हा पु.लं.चा वावर बराच असायचा. कुठल्या ना कुठल्या कलाकाराच्या वा त्याच्या कलेमुळे भारावलेलं व त्यावर भरभरून भाष्य करणारं पु.लं.चं उत्कट रूपडं आणि ते बोलणे अत्यंत थंडपणे ऐकणारा बाळूकाकांचा निर्विकार चेहरा माझ्या लक्षात आहे. त्याचबरोबर एकेप्रसंगी बाळूकाकांनी तीन-चार तास गप्पांच्या फडाची सगळी सूत्र आपल्या हातात ठेउन पु.लं.चा ‘मूक श्रोता शहाणा’ केल्याची घटनाही आठवत आहे.

माझं वय तेंव्हा दहा-अकरा वर्षांचं असावं. उन्हाळ्याच्या सुट्टीत माझी रवानगी नशिकला बाळूकाकांकडे करण्यात आली होती. त्यांच्या त्या गोळे कॉलनीतल्या दीडखणी घरात मजा आली होती. त्यांच्या घरचा स्वयंपाक मला आवडला होता. दिवसभरात ते मधून मधून शेंगदाणे खायचे. इतक्या तन्मयतेने शेंगदाणे खाणारे मी पाहिलेले दुसरे गृहस्थ म्हणजे इतिहासकार श्री. श्री. रा. टिकेकर. बाळूकाकांच्याकडे राहिल्यामुळे भाजी, आमटी, कोशिंबिरीत चपखलपणे जाऊन बसणाऱ्या शेंगदाण्यासारख्या चविष्ट आणि मनमिळाऊ पदार्थांच्या आमच्या घरातल्या स्वयंपाकात असलेल्या गैरहजेरीचे मला वैषम्य वाटले होते. टॉमॅटोला घरात घेता कामा नाही असे बाळूकाकांच्या खाद्यजीवनाचे एक मूल्य होते. त्यांची चैन म्हणजे चहात पुष्कळ साखर. रोज बटाट्याच्या काचऱ्यांची भाजी खायला मिळाल्यामुळे माझी ही चैन होत होती.

त्यांना पान तंबाखूचं व्यसन होतं. ते पानाची चंची बाळगत. अर्ध पान फाडून, त्याच्या शीरा न नखलता, त्यात काळी तंबाखू, फोडलेल्या सुपारीचा एक आणि काताचा एक खडा टाकून ते पान तोंडात टाकत. मी राजा बढे आणि कुमारजीचा पान आणि त्या बरोबर 'मूड' जमवण्याचा अनुक्रमे अत्यंत मादक आणि टापटीपीचा सोहळा पाहिला असल्यामुळे मला बाळूकाकांचं शृंगारहीन पान खाणं हे कुणी लॅबोरेटरीतलं, neat alcohol प्यायल्यासारखं वाटे. पान खाणाऱ्यांचे दोन संप्रदाय – थूक आणि अथूक. बाळूकाका अथूक संप्रदायातले. यामुळे मौन सहजसाध्य होतं आणि आपले विचार इतरांवर लादले जात नाहीत. रामूभैया दाते जसा 'बदनामीपुरता' तंबाखू खायचे तसे बाळूकाका 'मौनापुरता'. आज जाणवतं आहे की त्यांच्या सगळ्या खाण्यापिण्याच्या आवडी महागड्या नव्हत्या. खायच्या तंबाखूइतके स्वस्त व्यसन आज मितिस देखिल दुसरे नाही. कुणालाही तंबाखू देताना हात आखडता घ्यावा लागत नाही आणि कुणाकडे तो मागताना मागणाऱ्याला संकोच वाटत नाही.

नाशिकच्या वास्तव्यात बाळूकाका माझ्याकडून घरी गाणं म्हणून घेत. एक दोन ठिकाणी बाहेरही त्यांच्या मित्रमंडळीत त्यांनी मला गायला बसवल्याचे आठवते. रवीही बरोबर होता आणि क्रिकेटपटू बापू नाडकर्णी, त्यांचे बंधू आणि बाळासाहेब काळे हे त्या गाण्याला असल्याचे आठवते. त्यांनी मला घरगुती का होईना पण गवैयाचा दर्जा दिल्यामुळे मी सुखावलो होतो. मात्र यावेळी कुठल्याही सच्च्या रसिकात असतो तसा बाळूकाकांच्या मध्ये आणि रवी मध्येही दडलेला गाणारा आणि या दोघांच्यातले गाणेपण मी हेरले होते आणि तेंव्हाच बाळूकाकांच्या आणि माझ्यामध्ये एक अनामिक मैत्र रुजलं आणि टिकून राहिलं. (एक संगीतकार म्हणून रवी आणि बाळूकाकांची एकमेकांबद्दलची व्यक्त आणि अव्यक्त मतं चांगली नाहीत.)

बाळूकाकांच्या सांगीतिक व्यक्तिमत्त्वाचं वर्णन मी वामनरावांच्या सांगीतिक प्रवासाची, त्यांना वेळोवेळी भावलेल्या सांगीतिक मुल्यांची 'समांतर सावली' असंच करेन. या दोघा बंधूंमध्ये असलेलं एक साम्य म्हणजे एकतर आतून पिंडाने संगीतकार असलेले हे दोघे संगीतज्ञ म्हणून नावाजले गेले. बाळूकाकांनी अनुवाद केलेल्या अॅरन कोप्लॅंड यांच्या 'music and imagination' आणि विशेषतः अॅथनी स्टोन यांच्या 'music and mind' चे मराठी भाषांतर या ग्रंथांची योग्यता मोठी आहे. गायक मंडळी वाचत नसतातच. या दोन ग्रंथांची दखल हवी तेवढी घेतली गेली नाही. त्यावर मी बोललो तर ते ऐकून घेण्याची चिकाटीही फार कमी लोकांनी दाखवली. त्यांच्या 'music and mind'च्या मराठी अनुवादावर मी लिहिलं तर तो तसाच एक प्रदीर्घ लेख होऊन दुर्बोध वाटून दुर्लक्षित राहिल. आपल्या किंवा कुठल्याही भाषेतली सांगीतिक परिभाषा प्रत्यक्ष संगीतक्रियेला कवेत घेऊ शकत नाही. पण एवढं मात्र सांगायला हवं की या अनुवादात बाळूकाकांचा मूळ पुस्तकातल्या विधानांना पूरक ठरावा असा मराठीतला प्रतिभाविलास आहे. बाळूकाकांनी ती परिभाषा कौतुकास्पद रितीने वापरली आहे आणि वाकवली आहे.

बाळूकाकांच्या सांगीतिक व्यक्तिमत्वाला वामनरावांची समांतर सावली म्हणण्याचं कारण बाळूकाकांची संगीताची आवडनिवड हे वामनरावांचं अनुकरण नव्हतं. बाळूकाकांच्या सांगीतिक पिढाची घडण ही वामनरावांसारखीच असावी असं वाटतं. किराणा घराण्यापासून जयपुर घराण्याकडे अशी वामनरावांची सांगीतिक वाटचाल स्थूलस्वरूपात व्यक्त केली जात असली तरी वामनराव त्यांना मिळालेल्या विविध घराण्यातील आणि घराण्यात न बसणाऱ्या गायकांच्या मिळालेल्या विस्तृत आणि विपुल exposure चे, सहवासाचे सूक्ष्म व बोलके पदर लपेटून होते (बाळूकाकांच्या व्यासंगाची श्रीमंती पन्नास वर्षाहून जास्त उपभोगलेल्या त्यांच्या एका करोडपती मित्रानी त्यांच्या पंचहत्तरीला दोन पायजाम्यांचं हलक्या दर्ज्याचं कापड 'घालायला' म्हणून दिलं होतं. तुमच्या पायजाम्याचा रंग आज एवढा उजळ कसा हे विचारता बाळूकाकांनीच ही गोष्ट मला कौतुकानी सांगितली होती.) बाळूकाकांनी जयपुर घराण्याच्या रेखीव, बांधेसूद आवर्तनांच्या महात्म्याचा वरकरणी तमाशा केला तरी आतून चाललेलं त्यांचं कीर्तन किराणा घराण्याच्या भाबड्या स्वराकृतीतून सच्च्या स्वराचा शोध घेणाऱ्या गाण्यातच गुंतलेलं होतं. या माझ्या अनुमानाला त्यांच्या माझ्यात घडलेल्या सांगीतिक भेटीचा आधार आहे. मी त्यांच्याकडे चक्क गाणं शिकलो आहे. अधून मधून भेट झाली की माझ्या नव्या रचना मी उत्तेजित होऊन त्यांना ऐकवायचो. ते झालं की ते उत्तेजनाचा स्पर्श नसलेल्या स्वरात 'हे सगळं बरं आहे, पण आता सावनी नट किंवा केदार सुरू कर' अशी त्यांची फरमइश यायची. मी केदारची धुन आळवायला सुरवात केली की पुन्हा आडवायचे 'नुसता सा लाव'. त्या शड्जाची लांबी अर्थहीन होइपर्यंत ताणली गेली की मग 'आता सा रे सा--म म्हण बघू'. मध्यम लागतो न लागतो की पुन्हा आदेश. 'मध्यमावर जास्त थांबू नको, मीड घेउन पुन्हा सा वर ये'. आणि मग काय सावधपणे आपण स्वतःच गायलो, ते ही पोतडीतून काही न काढता, अशी एक कृतार्थ restraint त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसायची. आडमुठ्या उंटाने हरणाला चाल शिकवण्यासारखं हे शिक्षण होतं. इतकी असुरी सांगीतिक सत्ता कुठल्याही गुरूने माझ्यावर गाजवलेली नाही. एकंदरित माझ्या कल्पनाशक्तीला आवर घातल्यानेच माझं गाणं परिपक्व होइल अशी त्यांची धारणा असावी. त्यांनी केलेल्या कोपलॉडच्या 'संगीत आणि कल्पकता' या अनुवादित ग्रंथाने मी तेंव्हा भारावलेला होतो हे एक कारण आणि त्यांना बरं वाटतं आहे म्हणून हा शिकण्याचा अभिनय मी दोनचार वेळा मनःपूर्वक केला. पण प्रत्येक वेळी त्यांच्यामते जरा मनासारखं गाणं जमून जरा रंग येतो आहे असं दिसलं की 'आता पुरे. जेवून घेउया' अशी त्यांची उपज असायची. हे वाचून कुणाची गैरसमजूत होऊ नये म्हणून स्पष्टिकरण द्यावंसं वाटतं की स्वतःला गाणं जमलं नसलं आणि माझ्याइतके किंवा वामनरावांच्याइतके सांगीतिक संदर्भ त्यांना माहित नसले तरी एका अंतःप्रेरणेने उत्तम गाण्याचे मर्म जाणणारे ते अभिजात श्रोते होते. भीमसेनजी, कुमारजीसारख्यांना बाळूकाकांना गाणं ऐकवावं, ते गाण्याला असावे असं वाटे. स्वतःला चांगली करता नाही आली तरी हलवायाला उत्तम मिठाईची समज असू शकते.

बाळूकाकांनी अनुवाद केलेल्या अॅरन कोप्लॉड यांच्या 'music and imagination' आणि अँथनी स्टोन यांच्या 'music and mind' या ग्रंथांचे मराठी भाषांतर असो. या अनुवादातून त्यांनी जे अनुभवले, अनुवादित केले त्याचा त्यांच्या

प्रत्यक्ष जगण्यात असर कधी दिसतच नाही असं मला तेंव्हा वाटे. लिपी शिकून त्यांनी उर्दू भाषेतल्या साहित्याचा केलेला अभ्यास हा मला एक असाच अव्यापारेणू व्यापार वाटे. उर्दू काव्याचा उन्माद, त्या कवींचे उन्मनी आत्मचिंतन, आराध्याप्रत असलेले त्या कवींचे असीम समर्पण आणि प्रत्यक्षात बाळूकाकांनी स्वतःवर लादून घेतलेलं स्थितप्रज्ञतेचं चिलखत याची मी सांगड तेंव्हा घालू शकलो नाही. माझाही उर्दू काव्याचा अभ्यास आहे पण मला आवडणारे प्रसिद्ध शेर मी त्यांना ऐकवले की त्यांची उर्दूची तंद्री मोडून त्यांना मी त्रास दिला असे होई. त्यांच्या आत्ममग्न पळवाटेला चौकात येऊन दुसरा हमसफर (सहप्रवाशी) भेटावा ही इच्छाच नव्हती. आज मात्र मला माझ्या या तेंव्हाच्या तक्रारी अनाठायी वाटतात. वाटतं की अत्यंत uncongential आणि mundane circumstances मध्ये वरपांगी जगत असताना त्यांनी विदग्ध वाङ्मयाची आणि ते जिला विशुद्ध समजत होते त्या कलेची जी कास धरली ते येत्या गबाळ्याचे काम नोहे. मला जमले नसते. कुठल्याही आध्यात्मिक आवरणात त्यांनी स्वतःला कधीच गुरफटून घेतलं नाही. चोख व्यवहार केला, नेटका प्रपंच केला आणि कलार्थ साधला.

बापूकाकांशी बोलतांना बाळूकाकांचा मूड लागायचा व मैफल जमायची. पण बापूकाकांच्या श्रवणभक्तीत आपल्या या भावाला आयुष्यात त्याच्या पात्रतेला योग्य ते मिळालं नाही, तो दुर्लक्षितच राहिला याची कणव जास्त असायची की काय कोण जाणे. रमेशच्या किंवा चंद्रहासच्या आपल्या क्षेत्रात चाललेल्या कामगिरीचे अथवा बापूकाकांच्या अप्रतीम तर्कशुद्ध विचारपद्धतीचे व ते घेत असलेल्या विविध सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थितींच्या धांदोळ्यात बाळूकाकांना हवे तेवढे औत्सुक्य नाही असे मला वाटे. नशीबाची साथ नसतांना त्यांनी किती प्रतिकूल परिस्थितीत दिवस काढले, कष्ट सोसले याबद्दल मी ऐकून आहे. नैराश्य न येते तरच नवल. मग भावनांना छोटून एका दणकट आवरणात स्वतःला कोंडून घेण्याखेरीज आत्मरक्षणाचा दुसरा पर्याय त्यांना गवसला नसावा. ही भूमिका त्यांनी आयुष्यभर समर्थपणे निभावली.

*बेहज़ाद तेरा रोना, बेहज़ाद तेरे नाले
ये रोज़ का हंगामा इक दिल की बदौलत है*

म्हणून ते हृदय नको, संवेदना ही नकोत म्हणजे वेदनेचं लफडं नाही.

मानसशास्त्र हा माझा विषय नाही. आणि ते ही कधी स्वतःच्या गतायुष्याबद्दल माझ्याशी बोलले नाहीत. बापूकाकांशी बोलले असले तर कल्पना नाही. त्यांचं व्यक्तिमत्व वरपांगी राखट कणखर होतं आणि पोटात अपार माया होती असे दोन्ही आरोप मी त्यांच्यावर करणार नाही. तुटपुंज्या उत्पन्नात त्यांनी संसार कसा केला हे तेच जाणोत. पण कधी त्यांनी कोणाकडे छदाम मागितल्याची नोंद नाही. पण मनोहरच्या आजारात वामनरावांची बाळूकाकांवर फार भिस्त होती. वामनरावांना, आम्हा कुटुंबीयांना आणि इतर नातेवाईकांनाही बाळूकाकांचा खंबीर आधार वाटे. मनोहरच्या त्या आजारात वामनरावांचा अफाट खर्च होत होता. आता पुढे काय तजवीज करायची या विवंचनेत ते होते. आपला चेहरा तसाच मख्ख ठेउन बाळूकाकांनी वामनरावांना आपल्या प्रॉविडंट

फंडाची सगळी रक्कम देऊ केली. ती घेण्याची वेळ वामनरावांवर आली नाही. पण बाळूकाकांच्या या दातृत्वाला तोड नव्हती.

त्यांचे काही मार्मिक सहजोद्गार आठवतात. विनोद म्हणून न केलेले. एकदा सांगत होते, “भर बाजारात मुकुल (म्हणजे कुमारजींचा मुलगा मुकुल शिवपुत्र) साधूधारी वेषात पुढे आला आणि माझ्या पाया पडला. त्यामुळे आजूबाजूचे लोक माझ्याकडे संशयाने बघू लागले.

फार वर्षांपूर्वी एका मैफलीत मराठी साहित्यावर क्ष किरण टाकणारे अशोक शहाणे बसले होते. त्यांच्या वेशभूषेकडे आणि आंगलटीकडे पाहून बाळूकाकांनी ‘हा कोण आहे’ अशी स.हंकडे पृच्छा केली. ते परिचय देत असतानाच बाळूकाका उद्गारले, “नाही आपल्याला हा बाहेरून पान आणून देइल का विचारायचं होतं.”

माझ्या पुण्याच्या घरात मी केलेल्या सुखसुविधा त्यांना दाखवाव्या व घरी राहण्याचा आग्रह करावा या बेताने मी त्यांना घरी बोलावलं. पुण्याबाहेरून चांगले श्रोते व रसिक किंवा ज्यांची श्रवणभक्ती करावी अशी व्यक्तिमत्व आयात करण्याची माझी गरज अजून टिकून आहे. बाळूकाकांचं तर मला खास आकर्षण होतं. पण माझ्याकडे ते रमले नाहीत. त्यांना आतून ओढ बापूकाका व कुसुम काकूंच्याकडे जाऊन राहण्याची होती. ते घरी मुक्कामाला असताना कुसुमकाकूंना आपला सूघ्रणीचा हात किती आखडता घ्यावा लागला असेल याची मीच कल्पना करू शकतो. माझ्या पत्नीने त्यांना विचारलं, “घर कैसा लगा?” तर ते म्हणाले, “येऊन आरामात आजारी पडायला छान आहे. स्वतःचा अंत कसा साधावा याचाही आता माणसाने विचार करावा.”

नुकतेच त्यांना कुमारजी येउन भेटून गेले होते. १९९१ची गोष्ट. कुमारजी त्या हिवाळ्यात गावोगावी जाऊन आपल्या मित्रांना भेट देत होते. आपल्या निर्याणाची कुमारजींना कुणकुण लागली असावी. १९९२च्या जानेवारीत कुमारजी गेलेच. आपल्या मित्रांना भेटायला कुमारजी नाशिकलाही गेले. बाळासाहेब काळे नाहीसेच झाले होते पण अण्णा लोणारी, चुंबळे या सारख्या अड्ड्यातल्या जुन्या भिडूंच्या उपस्थितीत टकल्यांच्या ग्रीन व्यू हॉटेलमध्ये बोलावून कुमारजींनी बाळूकाकांना महावस्त्र दिल्यासारखी शाल पांघरली. बाळूकाका सांगत होते, “मी कुमारला म्हटलं घरी येऊन माझ्या मुलांसमोर ही शाल मला घाला.” नंतर कुमारजी मला म्हणाले, “च्या मारी! बाळूभय्यांनी ही नवीनच भानगड काढली”. पण कुमारजींनी त्यांचा हट्ट पुरवला.

मला बाळूकाकांची शेवटची भेट आठवते. इकडच्या तिकडच्या गप्पा झाल्या. आता शिकवणी नसे. मी त्यांना गुणगुणायला सांगितलं. योगायोग असेल म्हणा पण ते गुणगुणले ते माझं आवडतं गोविंदराव टेंब्यांचं पद ‘कटू जीवना कंटाळले’. बाळूकाकांचा ‘कंटाळले’ वरचा गुणक्रीतला कोमल धैवत कधी नाही तो नेमका लागला. सुरेशबाबू आणि अब्दुलकरीम खांसाहेबांच्या स्वराच्या लगावाच्या आठवणीने बाळूकाकांचे तांबारलेले डोळे अम्मळ पाणावलेले दिसले. मग अर्थातच नंतर ते ‘जेउन घेउया’ म्हणाले. यावेळी माझ्याकरता खास कोथिंबिरीच्या वड्या त्यांनी करवल्या होत्या.

आज मी माझ्यापुरतं एक त्रैराशिक मांडतो की मित्रांच्या मैफलीत बाळूकाकांना कुमारजीनी आपली प्रेमाची शाल त्यांना पांघरून त्यांचा बहुमान केला. या हटयोग्याने शालीन बालहट्टही केला तो कुमारजीकडे व कुमारजीनी तो पुरवला (माझ्या वडलांनी अथवा माझ्या काकामंडळींनी त्यांच्या बालपणात काही हट्ट केला असेल याची मला कल्पनाच करवत नाही) हा राजयोग बाळूकाकांच्या जीवनात आला. हॉटेलात डिश पॅक करून घरी घेउन जातात तसा त्यांनी तो राजयोग ग्रीन व्यू हॉटेलमधून पॅक करून कुटुंबियांकरता कुमारजीसह घरी आणला. (मग सगळ्यांना 'जेवणं उरक्या' म्हणाले की काय कोण जाणे). शेवटच्या भेटीत स्वरांच्या आठवणीने त्यांचे पाणावलेले डोळेच मला बघायला मिळाले. अश्रू होउन त्या पाण्याचं देखील पतन त्यांनी होऊ दिलं नसावं.

शायर मीर म्हणतो,

आह! जो कतरा आंखों से न निकला सो तूफ़ां निकला!

यावर मला मल्लीनाथी करावीशी वाटते ,

जीत थी या हार थी पता नहीं. पर शक्स जीते जीते इन्सां निकला.

हेच या त्रैराशिकाचं फलित.

~***~

सत्यशील देशपांडे
'छंदोवती', ६८ मित्रमंडळ कॉलनी,
पुणे - ४११ ००९
फोन: २४४४ ०१७२
९८२०३ २२४५२